

Владета ПЕТРОВИЋ

Историјски институт

Београд

Србија

ГРАДСКА НАСЕЉА У ДОБА ПРВИХ НЕМАЊИЋА

Апстракт: Тема рада су градска насеља на подручју српске државе у време владавине Стефана Немање, његовог сина Стефана Првовенчаног и унука Радослава, Владислава и Уроша. Једна од специфичности тадашње српске државе јесте разноликост у урбаном наслеђу. У њој ће паралелно живети и задржати своје посебности насеља која су баштинила урбано наслеђе Византије и медитеранског света, као и преднемањичке српске државе. Широм ове државе обнављаће се и градити бројна утврђења, од којих ће нека временом објединити одбрамбену, административну и привредну функцију. У периоду који представља временски оквир рада јавља се и нови тип градских насеља – рударска градска насеља.

Кључне речи: средњовековни град, градски простор, градско право, средњовековна Србија, Немањићи.

Истраживачи који се баве проучавањем историје српског града у току свог рада сусрећу се са једним укорењеним, општеприсутним ставом да је својом традицијом српски народ пре свега везан за руралне просторе и сеоски начин живота. Ово виђење српске друштвене историје, оптерећено обрасцима формираним током 19. века када се градска култура везивала за нешто туђе и страно, у великој мери отежава рад на реконструкцији друштвене структуре претходних епоха. Истраживања, уз предрасуде посејане током 19. века, додатно отежава чињеница да је корпус сачуваних писаних извора о српском средњовековном граду скромног обима. Његов

значајан део припада, захваљујући историјским околностима, сачуваној дубровачкој грађи која се односи на пословање дубровачке комуне на подручју српске средњовековне државе. Поменуте околности условиле су да се историја српског средњовековног града такође веже за страни елемент, поричући самосвојност градске културе и доводећи у питање постојање јасно издиференцираног грађанског слоја српске средњовековне државе.¹

За разлику од остатка Европе, у којој основ за проучавање средњовековних градова представља архивска грађа, владарске даровнице директно упућене градовима, или пак градски статuti, средњовековна историја већине српских градова, изузимајући приморске, може се сагледати скоро само кроз доста сиромашну домаћу дипломатичку грађу. Ову слику донекле продубљују сачувани законски споменици и хагиографски текстови, а оживљавају је резултати археолошких истраживања.

Пут ка превазилажењу овог проблема лежи у сагледавању мноштва равни у којима се транспоновало комплексан однос материјалних структура и друштвених садржаја, својствен готово свим урбаним целинама, независно од времена и простора. Истраживањима је потребно прилазити кроз сарадњу више научних дисциплина: историје, археологије, историјске географије, социологије града, архитектуре... Само мултидисциплинарни приступ ће омогућити превазилажење празнине настале због нестанка писаних извора током османских освајања у 15. веку и потоњих аустро-турских ратова. На тај начин ће садашњи и будући истраживачи моћи да дођу до јасније слике о степену урбанизованости српске средњовековне државе, као и о специфичностима развоја појединих урбаних целина.

Урбанизацијски процеси на територији српских средњовековних држава имају свој почетак још у времену формирања првих српских кнежевина. Иако су, услед различитих историјских догађаја ширих размера, на моменте прекидани или су, пак, попримали неочекивани ток, они су водили ка тренутку у којем ће у српским земљама постојати мноштво градских насеља и фортификација различитих типова. Посебну тежину поменутој тврдњи даје и чињеница да на подручју данашње Србије, а и шире постоји низ још увек неистражених и безимених остатака бедема и фортификационих објеката.² Даља истраживања ће

¹ С. Ђирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд–Смедерево 1992, 11–14.

² Средњовековни слојеви су потврђени на 233 локалитета од 1.176 остатака позноантичких и рановизантијских утврђења са подручја западног дела Балканског полуострва. То недвосмислено указује на то да 20% утврђења наставља живот и у средњовековној епохи. Овај проценат је сигурно већи узимајући у обзир степен истражености и чињеницу да су

дати одговор на питање у којој мери су поједина од ових утврђења била урбанизована, тј. да ли су уопште представљала градска насеља или су се иза одбрамбених бедема само крили центри локалних власти или властеле. Ипак, не смемо сумњати да ће нека од њих открити и остатке подграђа тренутно скривене за оне који се баве историјом градског живота на нашем простору. На тај начин ће у видокруг истраживача доћи и целина средњовековног урбаног простора, који је чинио и простор подграђа са градским четвртима, тржницама, занатским простором, а у рударским градовима и са зоном топионица и рудокопа.

Формирање сваког појединог градског насеља, као и његове доминантне функције, у највећој мери је зависило од географских услова, близине важних саобраћајница и раскрсница, постојања рудног богатства или издвајања и урбанизације централног насеља у оквиру заокруженог жупног простора. Просторна структура градских насеља указује и на различите видове друштвене стратификације који су се одвијали у њима.

Формирање самосталне српске државе у доба Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, као и њено ширење, представљало је прекретницу у урбаном развоју српског простора. Прву равну урбанизације представља усвајање нових урбаних образаца кроз ширење српске државе и освајање бројних византијских градова. Другу равну чини формирање рударских градова условљено замахом у развоју српског рударства, који је започео средином 13. века, а трећу најпознији талас нових мањих насеобине које су се усталиле око привремених тргова. У зависности од њихове примарне функције, издвајају се основни типови градских насеља. Можемо јасно разликовати резиденцијалне градове, освојене старе византијске градове, рударска насеља и утврђења са подграђем.

Још у првим деценијама самосталности у оквиру српске државе ушао је низ градских насеља која ће задуго чинити основу урбане мреже на великом делу подручја данас познатог као западни Балкан. Подробне податке о областима и градовима које је Немања освојио налазимо у делу Светог Сава. Ту се наводи да Немања: *придоби од Поморске земље Зету са градовима, а од Рабна Пилота оба, а од Грчке земље, Патково, Хвосно цело и Подримље, Костри, Дриковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлате, Левче, Белицу.*³ У Диоклитији и

бедеми често дограђивани само у горњим зонама; видети: D. Bulić, *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation*, *The World of the Slavs*, Belgrade 2013, 137–233, 225.

³ Свети Сава, *Житије Светог Симеона*, Сабрана дела, (приредио и превео Т. Јовановић), Београд 1998, 149.

Далмацији Немања је освојио: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, *славни град* Бар. Котор је поштедео и утврдио и у њега је пренео свој двор *који је и до данас*.⁴

Стефан Првовенчани од градова које је освојио Немања поименично набраја: Перник, Стоби, Землн, Велбужд, Житомицк, Скопље, Лешак у Доњем Пологу, Градац, Призрен, *славни град* Ниш, Сврљиг, Равни и Козаљ. У даљем тексту се још наводи да је *њихове земље и њихово богатство приложио* богатству и слави свог отачаства.⁵ Посебно помиње и две области: Призренску и Нишавску. Реч је о жупама тих градова које заузимају знатно већу површину од *градске земље* тј. дистриката поменутих градова.⁶ У време Стефана Првовенчаног граница се мења на истоку и југу, тако да су се унутар државних граница нашли: долина Велике Мораве до ушћа Лепенице, Јужна Морава са доњим током Нишаве, подручје Врања и Биничка Морава, а Србији су трајно прикључени и Призрен и Призренска котлина.

О степену урбанитета наведених градова и утврђења у тренутку уласка у оквиру српске државе не можемо извести прецизне закључке. Ниш и Призрен су били епископски центри, док су сви поменути градови у Приморју представљали седишта бискупа, а Бар седиште римокатоличке надбискупије. Сви они су имали своја утврђења и несумњиво су представљали економски и административно значајне центре одређених области.

Улога хришћанства и црквене организације у формирању урбане мреже на Балкану од изузетног је значаја.⁷ Оживљавање појединих градских центара, чији је живот замро у доба насељавања Словена,

⁴ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Светосавски зборник, 2, Београд 1939, 31–32. В. Велинова, *Житието на Стефан Немања от Стефан Првовенчани (Фототипно издание на преписа от средата на XV век)*, Археографски прилози 26–27 (2004–2005) 42.

⁵ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 30–31: **Перникъ, Стобъ, Земльнь, Велѡбуждъ, Житомицьскъ, Скъп(ъ)л, Лѣшьскъ оу Дол(ъ)нем Полозѣ, Градъць, Призрѣнь, Нишь, Сврљигъ, Рав(ъ)ньин, Козъль.** В. Велинова, *Житието на Стефан Немања от Стефан Првовенчани (Фототипно издание на преписа от средата на XV век)*, 40–41: **Перникъ, Стобъ, Земльнь, Велѡбуждъ, Житомиць, Скопъе, Лешъ 8 Долнем Полозѣ, Градъць, Призрѣнь, Нишь, Сврљигъ Равници, Козъль.**

⁶ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља: од 6. до половине 16. века*, Београд 2014, 33–34.

⁷ „Утврђени град и епископско седиште неодвојиви су делови поретка којим је Византијско царство бранило свој положај.“ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд–Смедерево 1992, 21–34, 29.

било је последица коначног учвршћивања хришћанства на Балкану. Овај процес је посведочен на подручју које је обухватала бугарска држава у време Симеона и Самуила. Међу епископским седиштима наведеним у хрисовуљи Василија II наводе се, између осталих, и епископије у Београду, Нишу, Браничеву, Скопљу, Призрену, Липљану, Сирмијуму и Расу.⁸ И у периоду који је следио, све до успостављања самосталне српске архиепископије, епископска седишта су била везана за градске центре.⁹ Оснивањем аутокефалне Српске архиепископије њено седиште постаје манастир Жича, а архиепископија је имала следеће епископије: зетску, рашку, хвостанску, хумску, топличку, будимљанску, дабарску, моравичку, призренску, липљанску, нишку и жичку.¹⁰ Седишта припадајућих епископија била су заснована на старијим културним местима, како у градским центрима, тако и у местима која нису била већа насеља.¹¹

О настанку и трансформацији градских насеља, као и о копненим комуникацијама на западном делу Балканског полуострва, видети: Т. Živković, *The Urban Landscape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Paefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610–950)*, *The World of the Slavs*, Belgrade 2013, 15–35; V. Petrović, *Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula*, *The World of the Slavs*, Belgrade 2013, 235–286; исти, *Трансформација урбаних насеља централног Балкана током раног средњег века*, Споменица др Тибора Живковића, Београд 2016, 151–165.

⁸ В. Поповић, *Епископска седишта у Србији IX–XI века*, ГГБ 25 (1978) 33–40, 35; Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама: (рани средњи век)*, Београд 2004, 161–193.

⁹ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Српске архиепископије 1219. године*, Европа и Срби, Београд 2006, 113–152, 122.

¹⁰ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 282–286.

Марија Јанковић сматра да је Српска архиепископија имала једанаест епископија. Поред архиепископије са седиштем у Цркви Светог Спаса у Жичи, српска црква је имала следеће епископије: зетску, рашку, хвостанску, хумску, топличку, будимаљску, дабарску, моравичку, призренску и липљанску; видети: М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић – свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 73–84, 82; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 30–31.

Сима Ћирковић сматра да је из Охридске архиепископије била изузета само рашка епископија. Одсуство призренске и липљанске епископије у *првој српској notiцији* Сима Ћирковић објашњава компромисом, уступком охридском архиепископу Димитрију Хоматијану. Видети: С. Ћирковић, *Српске notitiae episcopatum*, Споменица епископу шумадјском Сави, Нови Сад 2001, 199–208, 200.

¹¹ S. Popović, *The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century*, Страница 51 (2001) 171–184. Светлана Поповић закључује: „From the available data, it follows that the Serbian episcopal sees were distributed within a network of civilian settlements, and functioned as their ecclesiastical and administrative centers. . . In the light of the data presented above, the Serbian

Седиште епископије је била и прва немањихка престоница Рас. Улогу централног насеља, које се у данашњем смислу речи може сматрати престоницом, овај град је добио премештањем центра српске државе у Рашку. У немањихкој држави престоница није било само насеље у коме је резидирао владар, већ и место у коме се одвијао рад централних органа државног апарата.¹² Стефан Немања је имао намеру да престоницу своје државе премести у Ниш, али је после пораза на Морави био принуђен да одустане од те намере.¹³ Центар српске државе остао је у рашкој жупи све до предаје престола краља Драгутина краљу Милутину. Постојање *столног места* не искључује могућност да је српски владар имао друге *дворове*. Као што је познато, Стефан Немања је имао свој двор и у Котору.¹⁴

Поред престонице, окосницу система разгранате државне управе чинила су, поред градских насеља, многобројна утврђења, која нису предмет наше анализе. Поред тога што су била властeosка боравишта

bishopric sees were distributed within a zone of lowerranking settlements, but not necessarily in towns.” Нав. дело, 180.

Седиште хумске епископије било је у граду Стону и код већине истраживача везује се за Цркву Богородице од Лужина *нав. дело*, 172. Иван Стевовић уместо досад прихваћеног мишљења указује на то да је „историографија превидела чињеницу да су на касноантичкој или раносредњовековној Цркви св. Марије на Горици код Стона (данас Св. Магдалена/„Мандаљена”) пре око тридесет година констатоване средњовековне адаптације очитоване узиђивањем полукружне конструкције у старији олтарски простор и образовањем куле звоника на западном pročелу. Биле су то интервенције које су и на неким другим старијим споменицима представљале својеврсне градитељске симболе њихове нове, катедралне намене.” И. Д. Стевовић, *Прве српске епископске цркве. Запажања о историји и архитектури*, ЗМСЛУ 44 (2016) 41–59, 44.

¹² Ј. Калић, *Епископски градови Србије у средњем веку*, ЗРВИ 50 (2013) 433–447. О локалитету Рас–Постење који се налази близу Петрове цркве, Новопазарске бање и Новог Пазара видети: Д. Мркобрад, *Рас–Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997); Д. Мркобрад, *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта*, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви”, Београд 2000, 298.

Марко Поповић заступа тезу да се тврђава Рас може идентификовати са локалитетом на брегу изнад ушћа Себечевске реке у Рашку. По мишљењу Марка Поповића, тврђава Рас у доба првих Немањиха имала је „значајне refugijuma, odnosno zamka у којем је vladar povremeno boravio, nalazio utočište и nemirnim vremenima.” Видети: М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 305. Такође, сматра да „Дворови у Расу, иако вероватно ограђени дрвеним палисадама, нису били брањени трајнијим фортификацијама”. Видети: М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу*, Зборник радова „Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви”, Београд 2000, 233–245, 242.

¹³ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби, 369–407, 390–392.

¹⁴ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 32; В. Велинова, *Житието на Стефан Немања от Стефан Првовенчани (Фототипно издание на преписа от средата на XV век)*, 42.

и регионална средишта, утврђења су имала и војно-стратешки значај. Основна карактеристика ових градова јесте јасна подела утврђеног простора у функционалном смислу. Најбоље брањен простор био је унутрашњи град. У зависности од карактера града и значаја његових управних функција, најважнији садржаји налазили су се у унутрашњем граду или кули. Ту су се налазиле стамбене зграде – дворови или палате, објекти за складиштење хране – житнице, кухиње, пекаре и постројења за снабдевање водом. У каснијем периоду, око већих градова-тврђава, које је бранила бројнија посада, развијају се шира или ужа подграђа, са кућама за становање и другим јавним грађевинама.¹⁵

Посебну групу градских насеља у српској средњовековној држави чинила су рударска градска насеља. Покретач овог сегмента урбанизације представља долазак рудара Саса у Србију.¹⁶ Становништво рударских градова представљало је посебну категорију у оквиру феудалног режима,

¹⁵ Претпоставља се да су то биле просторно мале тврђаве јер је у њима боравила само војна посада. Грађене су на тешко приступачним теренима. Досадашња истраживања су показала да се њихова одбрана састојала од бедема и релативно малог броја кула, које су биле оријентисане према правцима напада непријатеља. Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1975, 122. Г. Симић, *Донжон куле*, 71–72, 84.

Литература о средњовековним утврђењима српских средњовековних земаља је доста обимна. А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; Г. Шкриванић, *Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, ВИГ 2 (1969) 109–149; И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970; исти, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1973; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; исти, *Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages*, *Balkanoslavica* 11–12 (1984–1985) 11–32; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (1995) 33–55; исти, *Земљано-напсадне и сухозидне фортификације у српско-византијским сукобима крајем 11. века*, ЗРВИ 36 (1997) 119–138; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*; М. Поповић, *Замак у српским земљама позног средњег века*, ЗРВИ 43 (2006) 189–207; исти, *Tvrđava Ras*, Београд 1999; исти, *Ужички град*, Ужице 2004; исти, *Maglički zatak*, Београд–Кралјево 2012.

¹⁶ О Сасима у српском средњем веку шире видети: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, Из историје српског средњег века, Београд 2003, 457–483. Брсково, најстарије насеље за које се везују Саси, први пут се помиње у једној одлуци Градског већа у Котору, донетој 22. августа 1243. године. Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, 305–309.

Уколико прихватимо претпоставку да су овај град основали саски рудари, њихов долазак на територију средњовековне Србије и започињање рударске експлоатације морали би се одиграти пре средине 13. века. Поменути документ у великој мери доводи у питање до сада увржено мишљење о монголској најезди из 1241. године, као главном узроку доласка Саса на Балканско полуострво, актуализујући теорију према којој су саски рудари позвани у Србију и насељени у одређеним местима ради унапређења рударске производње. О доласку Саса видети: Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*,

са правом на своје посебно уређење, чије устројство и развој можемо у великој мери реконструисати на основу сачуваних података о Брскову, Сребреници, Новом Брду и Руднику. У насељима са саским уређењем на челу градске управе налазио се кнез (comes), под чијом је јурисдикцијом било целокупно становништво града.¹⁷ Издвојеност саске заједнице у том периоду огледала се и у постојању мешовитих судова који су решавали спорове Саса са Дубровчанима.¹⁸

На значај који је имао посебан правни режим Брскова недвосмислено указује повеља краља Милутина из 1302. године: „И како имь к законь 8 Брьсковѣ вѣд испрѣва, тако да имь к и 8 Рѣдницѣ.“¹⁹ Ова формулација, с правом често цитирана у нашој историографији, има вишеструку важност. Поред већ изреченог суда да је због свог привредног значаја Брсково често поименично истицано у повељама српских владара, запажа се модел преношења правних решења из једног рударског градског насеља на друга рударска градска насеља (у овом случају правни режим који се односи на Дубровчане у Брскову преноси се и на Дубровчане у Руднику). “Институционална позајмица” као теоријски модел преношења и ширења одређених институција (у овом случају једног типа уређења градског насеља) на примеру Брскова и документарно је потврђена.²⁰ Модел саског градског насеља по узору на Брсково пренет је на друга рударска градска насеља (Рудник, Трепчу, Ново Брдо и Сребреницу) и градове (Под-Звоник).²¹

Београд 1933, 7–10, 14, нап. 1; исти, *Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi*, Glasnik Zemaljskog muzeja 14 (1959) 9; В. Ћоровић, *Брсково*, 44–45.

¹⁷ Први по имену познати кнез у Брскову је сигурно саског порекла – comes Vreibergerus (Fabrigar), који се наводи као Пребегар у једној повељи краља Драгутина. Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932, 36, 92; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије Босне и Дубровника*, књ. 1, 1186–1321, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 273. А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ЈИЧ III, св. 1–4 (1937) 270–275.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Српске повеље и писма*, I/1, Београд 1929, 34, датирано после 1282. године. У каснијим повељама српских владара издаваним Дубровчанима често се помињу Саси: Љ. Стојановић, *Српске повеље и писма*, I/1, 34, 37, 121, 137, 151, 201. Љ. Стојановић, *Српске повеље и писма*, I/2, 14.

¹⁹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 345.

²⁰ О различитим научним ставовима везаним за настанак градова и ширење градске културе у западној Европи видети: Е. Еппен, *Frügeschichte der europäischen Stadt*, Bonn 1953, 1–36.

²¹ М. Динић, *За историју средњовековног рударства*, I, 18.

О социјалној диференцијацији унутар рударских градских насеља током XIV века видети: В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–88.

По свом уређењу, међу градским насељима немањићке државе издвајали су се и приморски градови.²² Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, Будва, Бар и Котор имали су сличан урбани склоп.²³ Њихово становништво је имало статус дефинисан посебним статутима уклопљеним у правни систем српске државе.²⁴ Тако су грађани приморских градова уједно

²² Литература о граду на источној обали Јадрана доста је обимна и стога смо начинили избор најважнијих дела која се првенствено баве градовима који су у XIII веку били у саставу српске државе. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950; исти, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23–35; Ј. Луčić, *Комунално уређење далматинских градова у XI стољећу*, Зборник Zavoda за повјесне знаности истраживачког центра JAZU 10 (1980) 209–235; Т. Raukar, *Комунална друштва у Далмацији у XIV стољећу*, *Историјски зборник* 33–34 (1980–1981) 139–209; М. М. Фрејденберг, А. В. Черњшов, *Коммуналный строй далматинских городов XII–XIV вв.*, Калинин 1983. *Bar grad pod Rumijom. Srednji vijek*, Bar 1984, 9–34 (S. Ćirković). L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986) 141–152; Ž. Вујклић, *Правно уређење средњовековне будванске комуне*, Будва 1988; Ј. А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков. Социјално-економическе одношенија јужнодалматинског града*, Краснојарск 1990; С. М. Ђирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Срба*, *Годишњак за друштвену историју* 1/3 (1994) 223–235, 228–230; М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003; I. В. Latin, *Introduction: Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Authority and Property*, *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages*, Zagreb 2014, 13–34.

О просторној структури и изгледу средњовековних приморских градова који су припадали српској средњовековној држави видети: С. Fisković, *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН 103 (1953) 71–101; Ђ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975; Ђ. Bošković, Р. Мијовић, М. Ковачевић, *Улцињ*, I, Beograd 1981. М. Zagarčanin, *Stari grad Bar*, Bar 2008; исти, *Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja*, *Nova antička Duklja* 8 (2017) 177–234.

²³ Сви ови градови имају градске зидине које обухватају насеље састављено од приватних и јавних објеката. Улице су уске и изломљене, а неретко им се ширина мења од угла до угла. Просечно су широке око 2 метра. Тргови су били центри градског живота. Облик им је неправилан, као што је и читава саобраћајна мрежа. У неким случајевима је положај градских врата вероватно утицао на формирање тргова. Други тргови у центрима приморских градова углавном су формиран испред цркава, или су цркве подигнуте на већ формираном тргу. Проблем снабдевања водом решаван је на различите начине. У Котору и Будви је, поред бунара у близини града, било бунара пите воде и у оквиру самог града. Бар је имао велике цистерне, али је имао и бунар доступан само из подграђа кроз заштитни тунел. Улцињ је имао само цистерне, видети: П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, 161–163.

²⁴ *Средњовековни статут Будве*, (прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић), Будва 1988; L. Nadin, *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, *Corpus statutario delle Venezie*, 15, Roma 2002; N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Podgorica 2016; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)*, *Povijesni prilozi* 23 (2002)

представљали грађане својих комуна, али и грађане средњовековне српске државе. Не треба изгубити из вида да су сви ти градови више векова били под византијском влашћу, а у црквеном погледу под римском јурисдикцијом.²⁵

Становници приморских градова, заједно са Дубровчанима, у унутрашњости су чинили слој тзв. Латина, који се пре свега бавио трговином. Они су се окупљали уз руднике и насеља, и тргове крај њих још од првих дана развоја рударства. Најстарији слој су представљали Которани, које током времена из послова потискују Дубровчани. Све њих је уједињавала припадност римокатоличкој цркви, што их је у очима локалног становништва сврставало у јединствену групу. Дубровчани су имали своје посебно уређење и аутономију у оквиру Млетачке републике и касније Угарске, а своје односе са српским владарима регулисали су посебним повељама, од Стефана Немање, преко српских краљева и царева, затим обласних господара, све до Лазаревића и Бранковића.²⁶

У статутима приморских градова налазимо одредбе које се односе на трговину, закупе, дугове и залогe, оставе, ортачке односе, различите казне, као и материју везану за урбанистичко планирање (ширина улица и путева на градској земљи),²⁷ изглед зграда (отварање прозора и изградња балкона),²⁸ односе суседа²⁹ и чистоћу насеља.³⁰

19–42; С. Тирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру*, Стари српски архив 6 (2007) 113–121; *Statut grada Kotora*, I (fototipsko izdanje originala iz 1616), *Statut grada Kotora*, II (prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, prevodioci J. Antonović, A. Mažibradić, S. Pejović, J. Katelan, A. Milić, M. Vukasović, L. Blehova Čelebić, G. Mušura), *Statut grada Kotora*, III (prepis originala Statuta grada Kotora iz 1616. godine), Kotor 2009.

²⁵ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 192–228; 300–334; К. Митровић, *Краљевство од искона: Барска (архи)епископија и Дукља*, Српска краљевства у средњем веку, Краљево 2017, 47–83.

²⁶ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 257–258. Р. Ћук, „Колоније” у српским средњовековним градовима, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Београд–Смедерево 1992, 85–95, са старијом литературом.

²⁷ *Statut grada Kotora*, II, Kotor 2009, 246, 250, главе 247–249.

²⁸ *Исто*, 248, глава 238; N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, 221, 222, чланови 12 и 15.

²⁹ *Средњовековни статут Будве*, 19, 95–96, поглавље 16; N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, 221, 222, чланови 12 и 15.

³⁰ *Statut grada Kotora*, II, Kotor 2009, 321–322, главе 305–309; *Средњовековни статут Будве*, 20–21, 97, поглавље 24; N. Bogojević-Glušćević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, 225, члан 24.

За разлику од приморских градова и рударских насеља, за које знамо да је постојала посебна правна регулатива за остале градове нису сачувана посебна правна акта у виду повеља, закона или статута. Живот у њима регулисан је, највероватније, општим правним оквиром које је чинило немањићко законодавство, утемељено на традицијама римског права.

Рецепција римског права у средњовековној Србији била је посредна јер је настала превођењем византијских правних компилација.³¹ Она се у српским средњовековним изворима може целовито пратити од светосавског *Номоканона*.³² Иако су се доцније појавили други законски зборници, *Душанов законик* и *Синтагма Матије Властара*, *Номоканон* је остао главни правни зборник.³³ *Номоканон* је регулисао низ питања која су битна за функционисање градске средине: узимање лихве од свештеника;³⁴ суживот са јеретичима и Јеврејима;³⁵ где се постављају епископи;³⁶ решавање спорова међу свештенством и питање суда;³⁷ прописи против нехришћанског понашања,³⁸ о сведоцима;³⁹ о продаји и куповини;⁴⁰ склапање ортаклука;⁴¹ писменост свештеника,⁴² зидање манастира,⁴³ таксе за рукополагање, радни и нерадни дани.⁴⁴

Детаљно о прописима везаним за ограничења у вези са међусуседским односима и о прописима којима је комунална власт желела да уреди живот у скућеном простору приморских комуна: *Ž. Vučklić, Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, 104–105.

³¹ С. Шаркић, *Рецепција грчко-римског (византијског) права у Србији*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 1–7 са старијом литературом.

³² *Законоправило Светога Саве*, I, приредили и превели М. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Београд 2005. За ово издање узет је текст најстаријег сачуваног преписа Законоправила – Иловичког. Још три преписа – Рашки, Сарајевски и Морачки узети су за поређење са овим преписом (стр. XXXIII).

За његово састављање коришћено је неколико разнородних номоканонских грчких текстова. *Законоправило Светога Саве*, XV, XVI.

³³ По истраживањима Сергеја Троицког, текст српске рецензије светосавског *Номоканона* није се мењао током векова, како по распореду грађе тако и по садржају; разлике постоје само у допунским чланцима; видети С. В. Троицки, *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)*, Споменик САН 102 (1952) 1, 15.

³⁴ *Законоправило Светога Саве*, I, 136, 183–184, 245, 327–328, 337, 425.

³⁵ *Исто*, 136–137, 148, 246, 248, 256–257, 259–260, 373–374, 425, 460.

³⁶ *Исто*, 266–267, 312, 360–361, 441–442.

³⁷ *Исто*, 289–290, 292–293, 295–296, 334, 613, 631–633, 616, 651.

³⁸ *Исто*, 362–363, 364, 424–425, 449–450, 457, 462, 464, 472–473, 623, 672.

³⁹ *Исто*, 407–408.

⁴⁰ *Законоправило или Номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. године*, (прир. М. Петровић), Горњи Милановац 1991, 2856–287а.

⁴¹ *Исто*, 2926–2946.

⁴² *Законоправило Светога Саве*, I, 476–477, 612, 626.

⁴³ *Исто*, 492, 613, 628, 615, 640, 615, 641–643.

⁴⁴ *Исто*, 707–708.

Поред строго канонских правила, у *Номоканон* је у 55. глави интегрисан *Прохирон* – Градски закон у 40 грана.⁴⁵ Поред прописа везаних за породично и наследно право, у *Прохирону* су регулисани односи који се тичу куповине и продаје, закупа земље, дугова и залога, изнајмљивања, оставе, склапања ортаклука, раскида ортаклука и најма, казни.

Одредбе које се односе на регулисање комуналних и урбанистичких питања унете су у српско средњовековно право као део *Прохирона*, и то његове 38. гране *О изградњи нових кућа, о обнови старих и о другим стварима*.⁴⁶

У оквиру ове гране *Прохирона* налази се 59 одредаба. Основна тежња састављача била је превенција штете на приватним зградама и јавном простору која би могла проистећи из градње нових или оправке старих објеката, неодржавања канализационе мреже, несавесног односа према чистоћи и неопрезног руковања ватром. Одредбе које се односе на наведена питања груписане су, углавном, у првом делу гране, док је други део већином посвећен односима на подручју *градске земље* – земљи и својинским односима над њом, регулисању периода застаревања имовинских спорова, ограничењима у располагању земљом проистеклим из односа према суседима, као и правима и обавезама везаним за коришћење и одржавање мреже канала за снабдевање водом.⁴⁷

Овом приликом посебну пажњу ћемо посветити одредбама које се односе на зграде и земљиште у урбаним деловима насеља. Највећи број одредаба посвећен је изградњи и оправци приватних грађевинских објеката. У оквиру ове групе можемо издвојити више њих које се односе

⁴⁵ *Законоправило или Номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. године*, 2676–3276. О Прохирону видети: М. Бенеманскиј, *О Прохериос номос императора Василија Македонянина*, Сергиевъ Посадъ 1906; Е.Э. Липшиц, *Законодательство и юриспруденция в Византии в IX – XI вв.: Историко-юридические этюды*, Ленинград 1981, 46–60; И. П. Медведев, *Правовая культура Византийской империи*, Санкт-Петербург 2001, 181–182.

⁴⁶ *Законоправило или Номоканон Светог Саве. Иловички препис 1262. године*, 3156–3216. Превод на савремени српски језик ове гране дат је у: С. Ристић, *Законоправило Светог Саве: 38. грана*, Источник III 11/12 (1994) 159–166.

Коришћена су још два преписа *Номоканона*: Н. Дучић, *Крмчија морачка. Опис рукопис – Фотијеви предговори – Градски закон*, Гласник СУД 8 (1877) 113–124. *Сарајевски препис Законаправила Светог Саве из XIV вијека. Фототипско издање*, (прир. С. Стјепановић, јеромонах Серафим), Добрун 2013, 293–298а.

О вештини преводиоца ове гране видети: М. Бенеманскиј, *О Прохериос номос*, 499.

О правној анализи одредаба 38. гране видети: С. Шаркић, *Службености у византијском и српском средњовековном праву*, ЗРВИ 50/2 (2013) 1003–1012, 1007–1008.

⁴⁷ В. Петровић, *Друштвена и просторна структура српских градских насеља у позном средњем веку*, Филозофски факултет, Београд 2014. (докторска теза у рукопису), 90–91.

на забрану заклањања погледа и светлости суседу. У том смислу, поставља се као обавеза поштовање растојања од 12 стопа између суседних зграда.⁴⁸ Сви који су се држали овог растојања могли су подизати свој дом до висине коју су могли издржати темељи.⁴⁹ Такође, било је забрањено градити и ширити објекте на штету јавног пута или трга, као и затварати пут ка гробљима.⁵⁰

У исто време власници кућа у граду били су дужни да спрече штету коју би њихови објекти и растиње могли учинити на зградама суседа.⁵¹ Између осталог, било је забрањено: вршити било какве радове без сагласности сувласника⁵²; преправљати или рушити заједничке зидове без сагласности са осталим власницима⁵³; правити пећ и огњиште у заједничком зиду⁵⁴; правити отвор из кога ће дим штетити суседу или пуштати дим из кухиње и купатила ка суседима⁵⁵; правити отворе у туђем зиду⁵⁶; постављати водоводне цеви уз заједнички зид⁵⁷.

Посебну групу чине прописи који су посвећени одржавању чистоће, као и канализационе и водоводне мреже. У том циљу било је забрањено просипање воде, смећа и нечистоћа из просторија на спратовима, као и на заједничке зидове.⁵⁸ Свако је био дужан да на делу који је пролазио кроз његово власништво одржава и поправља глинене цеви канализације и водовод.⁵⁹ Уколико би се поквариле цеви које пролазе кроз врт, власник врта је био дужан да одстрани земљу која се усмрдела и очисти врт од смрада.⁶⁰

Иако не постоје докази која од ових правила и у којој мери су се примењивала у пракси у већини српских средњовековних градова, можемо претпоставити да су се нека питања једино могла решавати у складу са поменутом граном *Прохирона*, као што су спорови који су проистицали из власништва и коришћења објеката у урбаној средини,

⁴⁸ Одредбе 4, 5, 6, 9, 13. *Законоправило или Номоканон*, 316а, 316б, 317а.

⁴⁹ Одредба 14. *Законоправило или Номоканон*, 317а.

⁵⁰ Одредбе 9, 33, 34. *Законоправило или Номоканон*, 316б, 319а.

⁵¹ Одредбе 19, 20. *Законоправило или Номоканон*, 317б.

⁵² Одредба 7. *Законоправило или Номоканон*, 316б.

⁵³ Одредба 11. *Законоправило или Номоканон*, 317а.

⁵⁴ Одредба 17. *Законоправило или Номоканон*, 317а.

⁵⁵ Одредбе 18, 28. *Законоправило или Номоканон*, 317б, 318а.

⁵⁶ Одредба 21. *Законоправило или Номоканон*, 317б.

⁵⁷ Одредба 37. *Законоправило или Номоканон*, 319а.

⁵⁸ Одредбе 18, 22. *Законоправило или Номоканон*, 317б.

⁵⁹ Одредбе 23, 35. *Законоправило или Номоканон*, 317б, 319а.

⁶⁰ Одредба 24. *Законоправило или Номоканон*, 317б.

као и међусобних односа њихових власника, корисника и суседа. Пример да су ови односи подробно регулисани даје нам један од ретких сачуваних српских средњовековних уговора о продаји непокретне имовине, у коме се, поред потписа продавца и купца, налазе и потписи свих суседа који сведоче о томе да су као сумеђници били упознати са правном радњом и да су били сагласни са њом. У уговору се налази и опис положаја добра у односу на суседе и мере његових граница.⁶¹

Потреба да се примењују одређене одредбе 38. гране *Прохирона* била је вероватно везана и за одржавање јавних водовода, попут оних који су постојали у рударским трговима на Копаонику или у средњовековном Призрену.⁶²

Специфичан развој урбаних средина које су се ослањале на византијску правну и градитељску традицију, као и континуитет насељености који је спречио обимнија археолошка истраживања, условио је помањкаве већег броја доказа који би потврдили примену норми забележених у *Номоканону*. Упркос вишедеценијском истраживању прошлости Византијског царства, познавање византијског града је и даље прилично ограничено, посебно када је реч о археолошкој истражености.⁶³ На подручју савременог Цариграда нису вршена пажљива и систематска

⁶¹ Ј. Шафарик, *Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева српских, или из XIV века*, Гласник СУД 35 (1872) 119–124. Према мишљењу Ђ. Бубала, предмет продаје је било земљиште, а не кућа или кућа са окућницом. Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 150.

⁶² М. Ковачевић, *Средњовековно рударско насеље Плана*, Гласник ДКС 32 (2008) 84; R. Findik, *O staroj mreži kanala u Prizrenu i njihovoj zaštiti*, Зборник заштите споменика културе 13 (1962) 72.

У законодавству цара Стефана Душана такође налазимо одредбе о изградњи кућа, и то у Синтагми Матије Властара и у византијско-српској правној компилацији – Закон цара Константина Јустинијана. Видети: Б. Марковић, *О зидању куће према закону цара Константина Јустинијана*, ИЧ 55 (2007) 9–21. Биљана Марковић истиче: „У Србији су се још од 13. века развијали рударски градови и други трговачки центри, па је могуће да је постојала потреба за регулисањем услова о зидању”: *нав. дело*, 19.

⁶³ Н. Buchwald, *Byzantine Town Planning – Does it Exist?*, Material Culture and Well-Being in Byzantium (400–1453), Proceedings of the International Conference (Cambridge, 8–10 September 2001), ed M. Grünbart – E. Kislinger – A. Muthesius – D. Ch. Stathakopoulos (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung II= ÖAW, phil.-hist. Kl. Denkschriften 356, Wien 2007) 57–73, 67–68.

Ch. Bouras, *Houses in Byzantium*, Δελτίον ΧΑΕ II (1982–1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887–1979) Σελ. 1–26; дати су примери археолошки истражених кућа. Из периода који обухвата 11/12. век из Коринта, Атине, Тебе, Аргоса, Халкиса, Самоса, видети: *нав. дело*, 6–14.

ископавања попут оних у Риму или Атини.⁶⁴ Уверење да Цариград није урбано планиран град, са промишљеним правилним распоредом улица, последица је одсуства археолошких доказа. Досад једини остатак средњовековне цариградске улице представља неколико стотина метара Улице Месе. Штавише, не би требало сметнути с ума ни вишевековни став Запада о декадентности цивилизације Источног римског царства. Појава оријенталног урбаног ткива које је својим неправилним и кривудавим улицицама потпуно прекрило средњовековне трагове дуго је представљала један од доказа о инфериорности византијског урбанизма у поређењу са оним у старој Грчкој.⁶⁵

Треба истаћи да се сваки град у Византији разликује и топографски и историјски. Разноликост урбаних форми је карактеристика византијских градова. Самим тим, закључци до којих се долази приликом анализе појединих градова или групе градова могу бити у супротности.⁶⁶

Ипак, захваљујући археолошким истраживањима која се већ пола века спроведе на Криму, из потпуно новог угла може се сагледати досада спорно питање о просторном планирању и континуитету урбане мисли коју је баштинило Византијско царство од позне антике, преносећи га на народе и државе који су били део његове цивилизације. Истраживање затворене целине настале уништењем града Херсона у пожару у 13. веку указује на то да је током 11. века извршена потпуна реконструкција насеља, која је следила одређени детаљно разрађен план.⁶⁷

⁶⁴ Н. Maguire, R. Ousterhout, *Introduction*, Constantinople: The Fabric of the City, Dumbarton Oaks Symposium 1998, 157. R. Ousterhout, *Building Medieval Constantinople*, Proceedings of the PMR Conference 19–20 (1994–1996), Historical Institute, Villanova University, 35–67, 38.

⁶⁵ А. Berger, *Streets and Public Spaces in Constantinople*, DOP 54 (2000) 161, Н. Buchwald, *Byzantine Town Planning – Does it Exist?*, 57–73, 66.

⁶⁶ Н. Buchwald, *Byzantine Town Planning – Does it Exist?*, 58. У византијском Пергаму упркос топографији примењено је пажљиво ортогонално планирање, које сугерише примену принципа планирања који су успостављени пре изградње куће. Вероватно су се руководили грађевинским прописима или прописима који су регулисали имовинска права, *нав. дело*, 69, 70. Ханс Бухвалд сматра да је урбанистичко планирање постојало и у византијском средњем веку ако користимо једну ширу дефиницију: „On the other hand, if we employ a more open-ended definition, in which town planning is understood, as it is usually today, as the thoughtful arrangement of urban features with respect to topography, preexisting site conditions, functional and legal considerations, and less tangible factors such as economic, political, aesthetic and other goals, then we will probably conclude that town planning also existed in the Byzantine Middle Ages“, *нав. дело*, 73.

⁶⁷ Непосредно пре уништења у 13. веку, Херсон је био град са 109 правилно распоређених блокова ширине између 22 и 30 метара и дужине између 44 и 67. Градска површина од 40 хектара била је подељена на више зона. Центар и најбогатије четврти налазиле су се у

Традиција средњовековног урбаног планирања настављена је и у каснијем периоду. Новија истраживања урбаног наслеђа Русије, из доба пре реформи спроведених на том пољу током 18. века, указују на то да су руски градови вековима грађени по начелима 38. гране *Прохирона*. Схваћени као јединствени урбани организам, они су настајали и развијали се у оквиру различитих пејзажних целина, са настојањем да се не наруши затечени и оформљени склад урбаног елемента и природе.⁶⁸

североисточном делу града, док су занатски објекти били сконцентрисани у северном делу. Стамбени објекти су заузимали површину између 50 и 200 квадратних метара и били су у облику ћириличног слова п или латиничког л, са унутрашњим двориштем. Из приземља, у којима су се налазиле радионице и продавнице, улазило се у подруме, док се на горњим спратовима живело. Током II. века извршена је реконструкција, након које се по први пут јављају мале цркве везане за поједине градске блокове. А. Rabinowitz, L. Sedikova, R. Henneberg, *Daily Life in a Provincial Late Byzantine City: Recent Multidisciplinary Research in the South Region of Tauric Chersonesos (Cherson)*, *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter* 2/1 (2010) 425, 427–428.

⁶⁸ О утицају *Номоканона*, а самим тим и *Прохирона*, на развој и изглед руских градова више: Г. В. Алферова, *Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов*, *Византийский временник* 35 (1973) 195–220.

Vladeta Petrović

**URBAN SETTLEMENTS AT THE TIME
OF THE FIRST NEMANJIĆS**

Summary

The formation of the autonomous Serbian state at the time of Stefan Nemanja and Stefan the First-Crowned and its expansion was a turnabout in both the political and urban development of Serbian medieval society. The first stage of urbanisation was the adoption of new urban patterns through the expansion of the Serbian state and the conquering of numerous Byzantine towns. The second stage was the creation of mining urban settlements, which began around the mid-13th century. The third, later wave was the formation of new, smaller settlements, which appeared owing to the development of trade. Unlike maritime towns and mining settlements, which are known to have been subject to separate legal regulations governing matters concerning life in the town, separate legal acts in the form of charters, laws or statutes have not been preserved for other towns. The importance of St Sava's Nomocanon is indisputable. The provisions concerning the regulation of utilities-related and urbanistic issues were introduced in the Nomocanon as part of the *Prochiron*, i.e. its 38th section *About the construction of new houses, restoration of the old ones and other matters*.

Keywords: Medieval town, urban space, urban law, medieval Serbia, Nemanjićs.